संस्कृत

क्र.नं. ८२१

वेद ५

हयग्रीवप्रोक्त जयहेतुपटल

क्रा. जे. वऱ्हाड

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(1)

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥क्रमेयथोक्तेपदजातमेवद्विरभ्यसेदुत्तरंपू
र्वमेवपूर्वंचाभ्यस्यपूर्वंचतथोत्तरेपदेवसानमेवंहिजटाभिधीय
ते।क्रमेयथोक्तेक्रमोद्वाभ्यामित्यादिउक्तक्रमप्रकारेणपदजातंप
दद्वयंत्रयंवाद्विरभ्यसेत्।द्विवारंपठेत्।अभ्यासप्रकारमेवाह।
उत्तरमेवपूर्वंक्रमवत्।पदद्वयंग्रहीत्वाएवंप्रथमंउत्तरप
दमभ्यस्यततःसंधानद्वारापूर्वंपदमभ्यस्योत्तरेपदेवस्येत्।
एवंप्रकारेणयदध्ययनंतज्जटाभिधीयते।कथ्यतेदीक्षिनि
श्चयार्थं।एतदुदाहरणेनप्रदर्श्यते।अग्निमीळेइळेअग्निम
ग्निमीळे।इत्यादि।तथा।इंद्रमित्दितिंद्रमिंद्रमित्।एवमदूर्ध्व
मत्वंवर्गपठेत्।त्रिभिःपदैस्याक्रमणंयत्रतत्रमध्यंत्वन
भ्यस्यचपूर्वमभ्यसेत्।अथाद्यमध्यमस्यजवद्विरुक्तिता। १

(1A)

संदंहेदंत्विंगनेनप्रदर्श्यतेपत्रात्रिभिः पदैः क्रमणंस्या
त्तनत्रपदत्रयंगृहीत्वात्वनभ्यस्याभ्यासरहितस्यमध्य
मस्यतत्त्वासंधानद्वारापूर्वमभ्यस्यक्रमवदंत्येवस्येर।
उत्क्रमणंव्युत्क्रमणेन अथोद्वितीयमध्यस्यद्विरुक्तितानवे
ह्यांत्र्यंत्येपदेव्यवसायनतः संदेहवदंसंदिग्धंमध्यम
पदंइंगनेनवेष्टनेनप्रदर्श्यते। पदस्यरूपंप्रकार
तथा॥ आ॥ सुष्माणो॥ नस्मास्वरसुष्माणः॥ स्मेतिस्म॥ त
था॥ मामुणो॥ नः सु मा॥ मो॥ मौ॥ मुणः॥ मो इति मो॥ स्विति
सु॥ इत्यादिपठदेवं॥ अभिक्रमेक्रमशास्त्रंप्रधानंस्या
व्युत्क्रमेव्या॥ करणं॥ प्रमाण॥ उत्क्रमेव्युत्क्रमणे॥ विशेषः स्वराः॥

(२)

प्रकारं छित्तयेप्यभिन्ना ॥ अभिक्रमे संवरणं क्रमे क्रम
शास्त्रं क्रमाद्धाभ्यामित्यादिप्रातिशाख्यं तदेवप्रधानं
स्यात्तत्रोक्तः संधिर्वेदितव्यः ॥ उक्रमणोपरि वर्त्तनि
व्याकरणं प्रमाणं ॥ तत्रोक्तं वेदितव्यं ॥ तथा ॥ अस्मांश्च
स्मांइदिदस्मानस्मानस्मांअस्मांइह ॥ अस्मानस्मानि
त्यस्मानऽअस्मान् ॥ इउउरिदिउह उद्रवावोउद्रव ॥
श्चवेत्यव ॥ तथा ॥ खं तांस्तांस्त्वं तेनान ॥ तांइउत्तांस्तांइ
उ ॥ इउ भयान्तु भयांनिं इउ भयान् ॥ उभयांअमित्रानमि
त्रान्तु भयान्तु भयांअमित्रान् ॥ इत्यूवं पठेत् ॥ स्वरास्तु उ २
क्रमणप्रकारेणास्तु क्रमणप्रकारो ॥ पिउदात्तवत्येकौ

(2A)

णाव इत्यादि प्रतिपादितमार्गेण भवंति। यथा। एतेते न इ-
नायामायामेतेनायामा। तथा। अभ्यभिहितः १ अभ्ये भ्य भ्यभि-
हि। अभ्यभीत्यभि। अभि॥ चतुःक्रमे त्रिक्रमवत्पाराद्यं
संदर्श्य तन्मध्यपदस्वरूपं तदिंगायेसदृजातं त्रिकादि-
व्यावर्त्तनिसंहितावत्संगृह्य चत्वारि पदानि यथासच-
तुःक्रमः। तत्र त्रिकमेव उक्रमेण व्युत्क्रमेण पर्यट-
नं कृत्वा तं मध्यपदस्वरूपं वक्ष्यमाणेन प्रदर्शयेत्। तथा।
रुशद्वत्सा रुशती रुशती रुशद्वत्सा रुशद्वत्सा रुशती॥
रुशद्वत्सेति रुशत्ऽवत्सा। रुशती श्वेत्या श्वेत्या रुशती रु-
शती श्वेत्या। श्वेत्यागाद् गाद्श्वेत्या श्वेत्यागात्। अगा-

दारे गुरुलघ्वोः क्रमो । अरे ग गा दगा दारे क्रमः । अरेति
(3) स्यरे क्रू ॐ इत्यूं । विकारी पदवत् कृणोत् विकारो द्विविधः
वर्णागमलक्षणो लोपलक्षणः । अभ्यन्योऽपि विकारि सर्वे
पदं । क्रमवत् कृत्वा व्यावर्तनेन परिवर्तनेन संहितावत् परि
ग्रहकरणं कृत्वा तथाऽपि गायेत् वेष्टयेत् । यथा । निरुस्व
सारमस्कृतोषस खुषस मह्कृत स्वसारं खुर्नि । निरुस्वसा
रमस्कृतोषसं क्रूं इत्यूं । स्वसारमिति स्वसारं । अकेतेत्य
कृत । कृतेक्रमं है पदसंहिता स्वरज्ञानं न वेत्ति क्रमकम
योजनं । आयुक्षाताम् अश्विना । अश्विनायुक्षाताम् आयुक्षाता 3
मश्विना । आयुक्षातामित्यायुक्षातां । तथा । विल्कं नन्नेन

(3A)

स्कभीयान्स्कभीयान्स्कंभनेनविस्कंभनेनविष्कंभं

भनेनस्कभीयान्।स्कंभनेनेति स्कंभनेन।स्कभीयानिति

स्कभीयान्।तथान्यंतःपदसंधिविशेषितःस्वराभिधा

नेवजयाश्रयाजिका।।पा।क्रमविनादिपदस्वरस्यसंहि

तास्वरस्यच ज्ञानंनभवेत्।पदसंधानविशेषितस्यस्वर

स्याभिधानवजयाश्रयोजिकाय वजयाश्रयोजनमस्ते।

सर्वेपिजयापाठउदाहरणं।क्रमस्वरेणैवतथास्तुष्टने

सम्यज्यतेनोत्रभवतिङितिङ्विधिःस्वरविधेयाहियथा

क्नेःपदेषधामंश्रितजोरिकेष्वपि।।६।।अत्रजयापद

लपदेष्ट्रुयथाश्रुतैःस्वरैःउक्तोदात्तवत्सकौ भाष्यहत्यायु

क्रमेव स्वरसंधानं पदस्यापदात् निङ् निङ् इत्यादि विधिर्नभ
(5) वति। आमंत्रितजादिकेष्वपि संबोधनादिष्वपि॥ ॥इति जय
पटले प्रथमो वर्गः॥ ॥मध्यस्वर त्रिक्रमे यत्र लुप्यते व्यावर्त्तनि
न ग्रहणं न सर्वतः। स्यादन्यथा विग्रहणं प्रयोजनके किंवा
त्रिज्ञाते पदनिश्चये न तदा॥१॥ यत्र त्रिविक्रमे मध्यास्थितस्य
पदस्य पदकाले स्वरो लुप्यते तस्य पदस्य व्यावर्त्तने परि
वर्त्तने सति सर्वतः सर्वत ग्रहणं न स्य लुप्तस्य स्वरस्य ग्र
हणं स्यात्। अन्यथा लुप्तस्वरस्य ग्रहणं विना पदनि
श्चये जाते सति किं भिंगयेत् ... वेष्टनं स्यात्। उदाहर ४
णं। गिराविध्य क्रिरिभ्यो गिरिभ्यो विध्यन्ति गिराविध्य

(3A)

ऋरिभ्यः। अविध्यदित्यविध्यत्। तथा। कुरुश्रवणाम।
वृणि राजानं राजानमवृणि। कुरुश्रवणं कुरुश्रवणाम।
वृणि राजानं। कुरुश्रवणामिति कुरुश्रवणं। अवृणी
त्यवृणीकं पा। अपि स्वर संधुष्ठ नाश्चा। २। निपातार्थस्य
संधानयोग्यस्य। पिक। चित। कदापि संधि नो क्तः। उपा। अ
दर्श्य दश्यु पो उपो अदर्शि। उपाइत्युपा। अदर्शिभ्रुं भ्रु
वः भ्रुं भ्रुवा दर्श्य दर्शि भ्रु भ्रुवः। इत्यादि। इति संधिर्नि
पातस्य कदापि नोक्तस्तथापि पूर्वेण जसमुद्रः। त
थापि पूर्वत्सिरेण। निपातेन सः। उदा कुशलैः पुरुषैः
संधिर्दृष्टः। यथा। अभ्रुस्यु अपो अभ्रुत्स्य भ्रुस्यु अ उं इत्युं।

तथा। अन्यस्यागर्भं गिर्भमन्यस्या ऽअन्यस्यागर्भं। गर्भं
मन्ये ऽन्येगर्भं गर्भ मन्ये। अन्यकृज नं नृ ऽ ननो। अन्ये ऽन्ये ऽ
कृजूयनेंनो। ॐ इत्यूं। इतिनथा।। किं नन किं किंनो। नोदुदु
दुंननोदुत्र। उदुदु हर्ष स हर्षस उ उदुदु हर्ष स। उदुदित्यु
हृदुत्र। ॐ इत्यूं। हर्षसदातवे दातवे हर्षस हर्षसदातवे।
दातवा। उउ दातवे दातवा। उ। ॐ इति। स्वरादि सर्वकमव
द्रिश्चयाः। ४। सर्व उदात्तादयः स्वराः। ऊ। त्यादयः कंपा
अपिक्रमवत्। क्रमद्ववकारात्संहितायां। यथा तथेवज
टापाठे वेदितव्याः। स्वरोदाहरणं सर्वापि जटापाठः। कं ५
पोदाहरणा नियेा ज्यानि त्याज्यः। कवा वः क्रः कवः। वो

(5A)

श्वाऽश्वश्वावो वोऽश्वाः। अश्वाः क्व क्का श्वाऽश्वाः क्का। क्का २
त्नीशावो त्नीशावः क्क १ क्का ३ त्नीशावः। तथा। मित्रा तनात
ना मित्रा मित्रा तना। तना नन तना तनान। नरथ्या रथ्या
३ नन रथ्या। रथ्या ३ वरुणो वरुणा रथ्या रथ्या ३ वरुणा।
अग्नि निहित। अग्निं न्यङ्ग्ये यङ्ग्ये ३ स्मिन्न स्मिन्यङ्ग्ये। यङ्ग्ये
अदाभ्या दाभ्या यङ्ग्ये यङ्ग्येऽदाभ्या। तथा। शातत्वक्कं या
यः शातत्वक्कं शातत्वक्कं यः। शातत्वक्कमिति शातऽत्वक्कं।
यो २ ह्यो ३ यो यो २ ह्यः। अह्यो वर्त्त निर्वर्त्त निह्यो ३ ह्यो
वर्त्त निः। ह्वेषः। तम्भ्य भ्यु १ भ्युत्तं नम्भ्यामिति रूं इत्यूं। तथा। युवां
वांह्व्या ह्व्या युवां युवांह्व्या। ह्व्याभ्यर्षिति ह्व्या ह्व्या

Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

ति। अभ्याः श्यवआयवो भ्या भ्या उ यवः। आयव इत्यायवः।
तथा। घृतु श्येनाय श्येनाय घृतु घृतु श्येनाय। श्येनाय
(6) कृत्वने कृत्वने श्येनाय श्येनाय कृत्वने। कृत्वने आसु स्वा उ
सु कृत्वने कृत्वने आसु। आसु स्वा सु स्वा स्वा स्वा उ सु स्वा सु।
तथा। युष्माकोत्यू उ ती युष्माक युष्माको ती। ऊती। विशादसो वि
शादस ऊत्यू ऊती। विशादसः। प्रश्लिष्टः। इत्था। दिही उ त्थे त्था
हि। तथा। अभी उ दमिदमस्य ...ी उ दं॥ अर्द्ध चोत्यं पदमेकं
प्रदश्यते। तथा। दान दभ्यस्य विरम्य स्वं गये हर। कृत्यैकमेकं
प्रकटं पदं भवेत् परेण साकं परिवर्तनं वदा। अत्र अर्धर्चत्य द
ऋग् अर्धर्चसमाप्तौ एकमेव पदं प्रकटं भवति तदा क्रमवत्।

Joint ... of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

ऊचमधीत्यतत्यदाभ्यांसहत्वाविरतस्यअवसायवेदयेत्।
उदाहरणं।यथा।यन्नासत्वापरावतियद्वास्त्वोअधांबरेंब
रे।अंबरइत्यंबरे।यदातुमध्यमंपदंप्रकरंभवतिनद्वं
(6A) नपरंतदानविद्यमानंपदंपरंण।अविद्यमानेनपदेनस
हअभ्यस्याविरम्यक्रमवत्याठेत्।अस्योदाहरणं।इयुषी।पा
मुपमा।श्वतीनामायतीनां।प्रथमा।प्रथमायतीनामायती
नांप्रथमा।आयतीनामित्या।यतीनां।प्रथमो।षाम्यघोदद्यो
द्विव्यघोत्।अघो।दित्यघोत्।।रवमन्यत्।पुरुत्रावत्रहंत
मत्यादिज्ञेयं।। ।।ओंकारआमंत्रितेजो।भिहस्वःसंधीयमा
नोनुसंहितायां।स्वरेपरेकारवर्जितेयायामुपैतिसंधिंन

करोतिशेषः। नन्वक्तिनिश्चये। संहितायाविषये। आमंत्रि
तजओकारः। वायवायाहि। अध्वर्यविवाद्दवीत्यादौसंधिः।
प्राप्नुवन्तु द्दष्टः अतःजयायामपि पु अकारवर्जेस्वरेपरेसंधि
(२) प्राप्नोति। अकारेतुनयानीत्यर्थः। उदाहरणं यथा। आवा
योवाघवावायो। वायो। नूषनूषवायो। वायोनूष। वायोइ
तिवायो। तथा। वायविंद्र इंद्रोवायोवायविंद्रः। वायोइति
वायो। इतिअकारेतु। अतिवायोवायो अत्यतिवायो।
वायोससतःससतोवायोवायोससतः। वायोइतिवायो।
इतियथा। अध्वर्ये अद्भिरद्भिरध्वर्ये अद्भिः। अ ७
ध्वर्यइत्यध्वर्यो।। ।।नैतत्पूर्वमुदाहरणं। कुतः यत्रोकारस्त्र।

(७अ)

मंत्रितजः।ततः परो अकारः संहितायां पृथक्त्वेन दृष्टः तदेवोदाहरणमतं।अत्र तु प्रातिशाख्यमते सामान्यव्याकरणमतेनवाप्ति निर्दिष्टितः संधिर्न भवत्येव।अनानुपूर्व्येणत्वपत्रसंहितापदक्रमजटायां घनक्रमः पूर्ववत् क्रमः।तवेत्वकाररोपमनादिरुत्तमः सदा जटायां याद्‍इति सर्वसंमतं।यत्र पदानुपूर्व्येण पदक्रमेण संहिता न भवति।तत्र पदक्रमात् व्युत्क्रम्य पुनः क्रमवत् उत्क्रमात्।तेनइदानेनेन पदं दर्शयित्वा।यथा।शुनश्चिच्छेपं निदितं निदितं पचिच्छुनः शेपं शुनः शिच्छेपं निदितं।शुनः शेपं भिनिशुनः शेपं।निदिनिशितः।अयं प्रकार उत्तमः।इति सर्वशामावायणां संमतं॥ ॥ ॥

॥ ॥ इतिहयग्रीवप्रोक्तं जयहेतुपटलं समाप्तम् ॥ ॥४॥ ॥
स्वस्तिश्रीशाके १५४२ रौद्रसंवत्सरे वैशाखवदि द्वितीया
तद्दिने त्रिंबकक्षेत्रे त्र्यंबकदेवसंनिधौ वामनदेवेनेद
दं पुस्तकं लितं समाप्तं ॥ ॥ शुभमस्तु सर्वजगतः ॥ ॥ ६७ ॥

(६)

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com